

**Erdélyi magyar kartezianizmus
a 17. században
(Descartes eszméi Apáczai Csere János
műveiben)**

UNGVÁRI-ZRÍNYI IMRE

Mű es hatástörténete

A magyar kartezianizmus kifejezés (és méginkább ennek sajátosan erdélyi változata) olyan szűkítő, lehatároló fogalomnak tűnik, amely az egyetemességgel szemben a kulturális sajátosságokat hangsúlyozza. Eszerint többféle kartezianizmus létezik, amelyeknek jellegzetességeit a térben és időben körülhatárolt kultúrák uralkodó stílusjegyei határozzák meg. Ebben az összefüggésben az eredeti műhöz képest a befogadás, értelmezés, a különféle nyelvi, technikai, intézményi adottságok és szabályrendszerek alakító szerepe bizonyos túlsúlyra tesz szert. Az eszmei tartalomnak eredeti megjelenésétől eltérő közegbe való beillesztése, (mint pl. a descartesi gondolatok erdélyi befogadása) újraértelmezésként, a szerző léthelyzetétől, kultúrájától, szándékaitól való eltávolodásként jelentkezik. Ily módon az eredeti műnek vagy alapgondolatainak kifejezésformái alapvetően más szemantikai, ideológiai és pragmatikai tartalmakkal keveredhetnek, olykor olyanokkal is, amelyeket a szerző nemcsak, hogy nem láthatott előre, de kifejezetten ellenezett volna. Mindezek megkövetelik, hogy a magyar, ill. erdélyi kartezianizmus dokumentumainak áttekintése előtt vázoljuk a 17. századi Európa (mindenekelőtt Németalföld és Erdély) tár-

sadalmi és kulturális életében azokat a közvetítő rendszereket, amelyek meghatározó szerepet játszottak e gondolatok elterjedésében. Végül pedig folyamatosan figyelniük kell a fordítás, szerkesztés, rendszerezés munkáját vállaló Apáczai saját gondolkodásmódjára és szándékaira, egyszóval individualitására, ami nélkül a Descartesra való hivatkozás módozatai egyszerűen érthetetlenek lennének.

A karteziánizmus elterjedésének társadalmi és kulturális feltételei

A 15. és 17. század közötti időszak nyugat-európai emberének legalapvetőbb lelki-egzisztenciális élménye a középkorból örökölt individualizációs formák válsága. Végző soron e válság határozta meg a reformációhoz vezető és azzal összekapcsolódó társadalmi-szellemi mozgalmak célkitűzéseit. Amint arra Michel Foucault is rámutatott, e korszak embereinek az a törekvése, hogy közvetlenül részt vehessenek a lelki életben, az üdvözülésre való kiválasztottság megtapasztalásában, a Könyvben lefektetett tanítás értelmezésében a szubjektivitásért folytatott küzdelem volt¹. Ez a küzdelem a reformáció különböző áramlatai révén idővel áttért a kontinens keleti régióira is.

Az individualitás válsága mindenekelőtt az önértelmezés, az egyéni bizonyosság válsága volt, amely mint meghatározó élmény helyet követelt magának mind a teológiában (Kálvin „kegyelmi kiválasztottság”-tana), mind pedig a filozófiában (Montaigne, Descartes, Pascal). Erre utal Pierre Chaunu sommás megállapítása is, amely szerint az egész 17. század Istent keresi². Az új individualitás nem csupán az egyházi és világi tekintélyek által felkínált azonosulási formákban értelmezi önmagát, hanem egyszersmind önmagáról mint gondolkodó, ható és tevékeny szubjektumról is szeretne megbizonyosodni. Ez az igény máig hatóan részévé vált a modern európai ember öntudatának. Az új szubjektum önmagába visszahúzódó, elkülönülő. Csak a saját gondolkodására, valamint hitére hagyatkozik, és olyan alapvető képességeit látja megerősítve ezáltal, amelyek révén a Bibliában és „természet nyitott könyvében” egyaránt talál támpontokat. A tudás bibliai (isteni) eredete, illetve a tudományok önálló eredményeinek teológiai, apologetikai hasznosíthatósága egyike a közép- és kelet-

¹ Michel Foucault: *A szubjektum és a hatalom*, in: Pompeji 1994/ 1

² Pierre Chaunu: *Civilizația Europei clasice*, București, Meridiane, 1989, II. kötet, 170. o.

európai protestáns oktatáspolitikai alapelveinek. Ezt a gondolatot hangsúlyozza többek között maga Apáczai is, *A bölcsesség tanulásáról* című beszédében³.

A reformáció időszakában fokozatosan formálódó új individualitásnak megfelelően a 16.–17. század vallása is hangsúlyozottabb individuális vonásokra tesz szert. Ez egyrészt azt jelenti, hogy előtérbe kerül az istenkereső egyén, másrészt, hogy az istenkeresés sajátos formái is elkülönülnek egymástól, zárt (és legtöbbször kizárólagos) kollektív individualitásokat, egyház-közösségeket hoznak létre. A korszak embere ugyancsak Chaunu megállapítása szerint „fájdalmasan átérzi Isten hatalmát és transzcendenciáját”⁴. Ez az ember számára végtelenül nyomasztó érzés fejeződik ki a kegyelmi kiválasztottság kálvini teológiájában. Az embereknek a világ teremtésétől kezdve kiválasztottakra és kitagadottakra való felosztása az ész számára botránys, megalázó gondolat, amely nemcsak a fegyverre tett eszme végletes kizárólagosságát, hanem ezzel együtt a szektás elszigetelődés veszélyét is magában hordta. Nem véletlen, hogy a szigorú elkülönülés, olykor még egyazon felekezet különböző irányzatai között is, egyike a kor alapvető sajátosságainak⁵.

A saját önazonosság keresése, bár túlnyomó részben vallásos formákban jelentkezett, nemcsak vallási kérdés volt, hanem kiterjedt valamennyi világnézethordozó kulturális formára, alkotásra, mindenekelőtt a tudományra és a filozófiára. A tudomány egyre jelentősebb szerepet játszott a kor szellemiségében. Bár továbbra is csak egy szűk társadalmi réteg mindennapi tevékenységeként létezett, az ismeretek gyakorlati alkalmazhatóságának növekedésével párhuzamosan egyre szélesebb érdeklődésre tartthatott számot, de az új ismereteket csak igen lassan sikerült elfogadtatni a hagyomány által szentesített kultúráközvetítő fórumokkal. A saját tudományos felfedezés, vagy elmélet módszeresen igazolható igazságának a tudata éppúgy hozzájárult az egyén önazonosságának a megalapozásához, mint a hit igazságai, és a felfedezéseket igazoló szabályok elfogadása vagy elvetése is ugyanúgy közösségteremtővé vált. Minden elszigeteltség ellenére a 16–17. század során Európaszerte kialakult „a tudományos kutatók kis világa”, akik a skolasztikus szellemiségű egyetemek falain kívül, és az ott uralkodó steril arisztotelianizmus ellenében fogalmazták meg a maguk eredményeit. A szűk körben meglehe-

³ Apáczai Csere János: *Magyar logikácska és egyéb írások*, Bukarest, Kriterion, 1975.

⁴ Chaunu: i.m., II., 187. o.

⁵ u.o., 190–191. o.

tősen gyorsan terjedő tudományos és filozófiai eredmények mindegyre kikezdték ugyan az egyetemek tekintélyét, de a katedrákat mindvégig elzárták előlük. Az egyetemek alapvetően arisztotelés tudományának és teológiájának képviselői az egyház mellett a tudományos és filozófiai megújulás legádázabb ellenségeinek bizonyultak⁶. Descartes életművének akadémiai utóélete, a végeérhetetlen karteziánus–antikarteziánus viták kiváló példái az újító és hagyományörző törekvések közötti összeütközéseknek.

Az egyetemek kultúraközvetítő szerepének beszűkülésével és szerkezeti megmerevedésével párhuzamosan az itt tárgyalt időszakban új közvetítő rendszerek jelentek meg, amelyek a kultúra demokratizálódását segítették elő. E tényezők közül a legjelentősebbek: a nemzeti nyelvek kulturális használatának elterjedése, a nyomtatás térhódítása, illetve alsó- és középfokú iskolák alapítása. Jelentőségük nem csupán külön-külön kifejtett hatásukban, hanem sokkal inkább együttes, egymást erősítő, megsokszorozó szerepükben keresendő. Így például a könyvnyomtatásnak meghatározó szerepe volt a nemzeti nyelvek kialakulásában, rögzítésében és általánossá tételében, ill. egységesítésében egy kiterjedt és változatos nyelvi övezeten belül. E tényező jelentőségét mind Descartes, mind pedig legfontosabb erdélyi magyar tolmácsolója felismerte. Hasonlóképpen a reformáció Luther, de főképpen Melancthon által meghatározott oktatáspolitikája alapvető jelentőségű volt a nemzeti nyelveken folyó oktatás kialakítása, a fordításiirodalom fellendülése és a nyomtatott könyvek elterjedése szempontjából is⁷. Mindezek ismeretében bátran állíthatjuk, hogy a karteziánus eszmék elterjedésének és fogadtatásuk jellegzetességeinek megértése elképzelhetetlen a műveltségközvetítő rendszerek szerkezeti átalakulását meghatározó tényezők ismerete nélkül.

A karteziánus filozófia elterjedésének körülményei

A karteziánus filozófia elterjedésének körülményeit vizsgálva figyelembe kell vennünk Descartes kapcsolatait korának tudósai-
val, illetve a németalföldi egyetemi élettel, amely az erdélyi magyar karteziánizmus legfontosabb forrását jelentette. Descartes élete és tevékenysége számos ponton a korszakra jellemző indivi-

⁶ u.o., 102. o.

⁷ v.ö. Klaniczay Tibor: *A reformáció szerepe az anyanyelvű irodalmak fejlődésében*. In: K. T.: *Hagyományok ébresztése*, Budapest, Szépirodalmi, 1976.

dualitás tipikus kifejezője lehetne. Bár valósággal került az emberek, Descartes kiterjedt levelezése révén számos korabeli tudóssal, filozófussal és teológussal (ill. ezek társaságaival) állt kapcsolatban. E kapcsolatai közül minden bizonnyal a legjelentősebb és legállandóbb az egykori La flèche-i iskolatársához Marin Mersennehez és annak köréhez fűződő kapcsolata. A korszak számos jelentős gondolkodóját (pl. Thomas Hobbest, Pierre Gassendit, Antoine Arnauldöt) magábafooglaló társaság Descartes számára egyszerre jelentett jóindulatú, alkotásra ösztönző baráti közösséget és kemény kritikára kész tudományos fórumot⁸. Mégis műveinek elterjedése, de legalábbis erdélyi recepciójuk szempontjából a németalföldi egyetemi körökkel kialakult kapcsolatai válnak a leginkább meghatározókká.

Descartes kisebb megszakításokkal és állandó lakóhely változtatások közepette (Dordrecht, Franeker, Leyden, Amsterdam, Deventer, Utrecht, Endegeest, Egmond op den Hoef stb.) több mint húsz évet töltött Németalföldön. Ez az ország az említett időszakban a kulturális és vallási sokszínűség, a gazdasági fellendülés és az egyetemi központok sokasága szempontjából kétségtelenül az európai művelődés központjának számított. Az egyre nagyobb számban működő egyetemek valósággal versenyeztek egymással a különféle tudományos, filozófiai és teológiai eszmék tanításában, Nyugat-Európa legtehetségesebb professzorainak a megnyerésében, és minél nagyobb diáklétszám biztosításában, egész Európából, kiváltképpen pedig a protestáns országokból⁹. Végző soron ezzel magyarázható, hogy Németalföld Apáczai idejében az erdélyi akadémiai peregrináció legfontosabb célországát képezi.

Descartes eszméi Hollandiában első ízben 1638-ban kerülnek bemutatásra az utrechti egyetemen professzora, Henrik Renerius előadásában. Renerius fő törekvése még a kartézianus és az arisztotelészi eszmék összeegyeztetése volt. Tanítványai közül Henry de Roy (Regius) már nem csupán azért játszott jelentős szerepet a descartesi eszmék terjesztésében, mert idővel az egyik legnagyobb hatású kartézianus gondolkodóvá vált, hanem azért is, mert Descartes szabad szellemű és következetesen naturalista átértelmezésével kihívta mind sajátmaga, mind pedig mestere ellen a konzer-

⁸ Boros Gábor: *Életrajzi vázlat*, in: René Descartes: *Értekezés a módszerről*, Budapest, Ikon (Matura), 1993.

⁹ Az említett időszakban már különböző külföldieket támogató ösztöndíjak is léteztek Németalföldön, mint például a magyar diákok támogatására létrehozott 25 000 talléros Van Frankendaal-féle alapítvány Utrechtben. V.ö. Bán Imre: i.m. 102. o.

vatív egyetemi körök reakcióját. Ennek az ellentmondásos Descartes-recepciónak volt részese többek között az Apáczai által képviselt erdélyi magyar karteizianizmus is. Apáczai heterogén szellemiségére jellemző, hogy egyaránt hatott rá a mester, a tanítvány és a mindkettejük ellen ádáz harcot folytató professzor Gisbert Voetius is, akit konzervativizmusa miatt ellenfelei „utrechti pápának” neveztek. Voetius támadásainak eredményeképpen Regiust eltávolították az egyetemről. Descartes megpróbálta tisztázni magát az istentagadás vádjá alól¹⁰, mégis betiltották filozófiájának tanítását, kezdetben az utrechti, majd hosszas viták után valamennyi németalföldi egyetemen. A betiltás nem akadályozhatta meg a karteziánus eszmék terjedését, ugyanis Európaszerte egész sor kiváló professzor tartott ki mellettük mint pl. Adriaan Hereboord, Henri De Raei, Johann Clauberg, Abraham Heidanus, Christoph Wittich stb. Az 1660–1680 közötti időszakban, Josef Bohatec állítása szerint, valóságos „karteziánus skolasztika” jelenléte mutatható ki mind a filozófia, mind pedig a protestáns dogmatika területén¹¹.

Apáczai karteizianizmusának eredete és dokumentumai

Apáczai kétségtelenül a 17. századi Erdély legjelentősebb pedagógusa, tankönyvíró és fordító volt, aki igen alaposan ismerte korának teológiai és filozófiai eszméit. Az ő tevékenységéhez kapcsolódik az első magyarnyelvű enciklopédia kiadása, Petrus Ramus, Joachim Sterk van Ringelberg, Descartes, Regius, Amesius művek részleteinek magyar fordítása, átdolgozása, tankönyvek szerkesztése és kiadása, ill. számos előadás és tanulmány, amelyek közül nemegy az erdélyi magyar karteizianizmus korai dokumentumának tekinthető.

A karteizianizmus erdélyi megjelenése nem csupán a franciaországi és németalföldi kulturális viszonyokkal, hanem az erdélyi értelmiségképzés sajátosságaival, az itteni egyház- és művelődéspolitiká jellegével is szoros összefüggésben állt. Régióinkban az értelmiségképzés gyakorlatához hozzátartozott a külföldi egyetemek látogatása, illetve az ott szerzet ismereteknek

¹⁰ Epistola Renati des Cartes ad celeberrimum Virum Gisbertum Voetium (1643)

¹¹ v. ö.: Bohatec, Josef: *Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts*, Leipzig, 1912, idézi Bán Imre: i.m. 120. o.

minél teljesebb körű itthoni átadása, hasznosítása, mégpedig nem csupán a tanári és papi hivatás keretében, hanem könyvek beszerzése és könyvtáraknak adományozása, az európai oktatási módszerek meghonosítása illetve a tanulmányi utakról készített feljegyzések kiadása által is. Apáczai korában (1625 és 1660 között) az erdélyi ún. akadémiai peregrináció már csaknem háromszáz éves múlttal rendelkezett¹², miközben a céloországok és oktatási intézmények köre, valamint a felkészülésre kiválasztott szakterületek is folyamatosan gazdagodtak. Ebben a szüntelenül változó választékban a reformációval kezdődően a német és holland egyetemek jelentették a fő vonzerőt.

Apáczai Csere János a kolozsvári alapfokú iskola és a gyulafehérvári kollégium elvégzése után 1648-ban ösztöndíjasként kerül Hollandiába. 1651-es doktori vizsgájáig Franeker, Leyden, Utrecht és Hardervijk egyetemeit látogatta. Tanárai között a kor olyan jelentős egyéniségeit tarthatjuk számon, mint Johann Cocceius (Koch), a héber nyelv professzora, Guilemus Amesius (Ames), a teológia és a protestáns kazuisztika tanára, illetve az ismert karteziánusok Adriaan Hereboord, Abraham Heidanus (és talán magántanárként Henry De Roy is), de nem hiányzott közülük a legjelentősebb antikarteziánus professzor Gisbert de Voetius sem¹³. Voetius irányítása alatt Apáczai egy nyilvános vitán, az akkori oktatási gyakorlat szerves részét képező ún. disputáción is részt vesz, mégpedig önálló művel, amelynek címe *Disputatio theologica, continens introductionem ad philologiam sacram sub praesidio D. Gisberto Voetio ad diem 23 et 27 Mart. Ultrajecti MDCL* (1650). Egy évvel később doktori disszertációját is disputáció keretében védte meg, ezúttal azonban nem a magyar akadémiai peregrináció „fővárosának” számító Utrechtben, hanem Hardervijkben. Az ortodox protestantizmus szellemében írt disszertáció teológiai témáról, az első emberpár bűnbeeséséről szólt, amint azt címe is mutatja: *Disputatio Theologica Inauguralis de Primii Hominis Apostasia* (1651). Mindezeket figyelembevéve, ha megkísérelnénk megrajzolni a fiatal Apáczai szellemi arcképét, semmiképpen sem tudnánk őt egy jól körülhatárolható egységes eszmeáramlatba elhelyezni. Gondolatvilágában egyaránt jelen vannak karteziánus és antikarteziánus hatások, a kálvini hagyományos protestantizmus és az angol puritanizmus.

¹² v.ö.: Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, Kriterion, 1979, és Szabó Miklós: *Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI–XVIII. században*, in: *Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, Kriterion, 1980.

¹³ v. ö.: Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*, Előszó.

Ilymódon egyetemi képzettségének megfelelően Apáczai mindenekelőtt széleskörű műveltséggel rendelkező protestáns teológus, aki ismeri korának uralkodó eszméit, de nem egyik vagy másik gondolatrendszer elkötelezettje, hanem a teljes körű tudásé, az egyetemes kultúráé. Akárcsak számos kortársa, maga is azt vallotta, hogy mind a tudománynak (ill. a filozófiának), mind pedig a teológiának megvan a maga teljesen jogosult kérdésfelvetése, amelyek egyaránt nélkülözhetetlenek az ember evilági boldogulásának, illetve túlvilági üdvösségének eléréséhez. Későbbi tevékenysége, az általa kiadott művek jellege, valamint saját írásainak és beszédeinek szellemisége azt bizonyítja, hogy Apáczai tudáseszménye a gyakorlatban hasznosítható enciklopédikus műveltség volt, amelytől mind az egyes egyének, mind pedig a közállapotok megváltozását remélte. Az így megfogalmazódó tudáseszmény azt eredményezte, hogy Apáczai Petrus Ramus és Descartes eszméit követte szemben a protestáns újszolasztika arisztotelizmusával.

Apáczai egész tevékenysége egyetlen gyakorlati célra összpontosul. Ez a cél az erdélyi magyar protestáns oktatás modernizálása és a „bölcesség tanulása” által az erdélyi protestánsoknak nyugat-európai hittársaikkal egyenlő szellemi és anyagi szintre való felemelése. Célja elérése érdekében alapvető fontosságúnak tartotta, hogy az erdélyi iskolák diákjai a hétköznapi gyakorlati ismeretekre is kiterjedő enciklopédikus műveltségre tegyenek szert, illetve, hogy magukévá tegyék a puritanizmus teológiai, erkölcsi és társadalmi-politikai elveit¹⁴. Ebben az összefüggésben kell értelmeznünk Apáczai életének és tevékenységének terveit és megvalósításait. Ezek sorában különös jelentőségük: 1. az első magyarnyelvű enciklopédia (*Magyar Encyclopaedia*) megszerkesztése, fordítása és kiadása, Descartes, Ramus, Amesius, Le Roy, Scribonius, Alstedius, Joh. Ph. Holwarda, Kopernikusz stb. műveiből származó részletek vagy kivonatok felhasználásával; 2. Petrus Ramus logikájának magyar nyelvű kiadása (*Magyar logikácska*), ill. Joachim Sterk van Ringelberg, flamand humanista *De ratione studii* című művének lefordítása és párbeszédese formában való kiadása (*Tanács amelyet Joachimus Fortius ad Apáczai Csere János által*); 3. a bölcesség tanulásának jelentősége melletti állásfoglalása (*A bölcesség tanulásáról* című székfoglalója Gyulafehérváron), illetve a világi és egyházi hatalom előtt az iskolák szükségességének a bizonyítása (*Az iskolák fölöt-*

¹⁴ Elgondolását minden idealizmus ellenére sem tekinthetjük üres álmodásnak, kiváltképp ha figyelembe vesszük Max Webernek a kapitalizmus kialakulását a protestáns etikával összefüggésbe hozó elméletét

több szükséges voltáról című kolozsvári székfoglaló beszéde); 4. egy erdélyi magyar akadémia felállításának és működésének tervezete Barcsai Ákos fejedelemhez eljuttatott supplicációjában (*A magyar nemzetben immár elvégtére egy Academia felállításának módgya és formája*). Bár mindezek a kezdeményezések szorosan kapcsolódnak, többek között Descartes által is befolyásolt, tudomány-felfogásához, tartalmilag messze túllépnek a kartezianizmus fogalmán. Éppen ezért a továbbiakban az Apáczai által kiadott vagy írt műveknek csak azon fejezeteivel vagy gondolataival fogunk foglalkozni, amelyek nyilvánvalóan karteziánus eredetűek. (Így pl. nem térünk ki azokra az itt nem említett, elsősorban teológiai jellegű munkákra sem, amelyek időközben elvesztek, s így csak a kortársak feljegyzései vagy másolatai folytán tudunk róluk, mint pl. *Disputatio de politica ecclesiastica*, *Catechismus secundum dogmata Calvini* vagy *De peccato originali* című írásokra).

Karteziánus filozófiai felfogást Apáczainál mindenekelőtt a *Magyar Encyclopaedia* metafizikával, fizikával, asztronómiával, meteorológiával, illetve részben az antropológiával és az orvostudománnyal foglalkozó fejezeteiben találunk, illetve *A bölcsesség tanulásáról* című szónoklatban és a *Philosophia naturalis* címet viselő, latin nyelvű befejezetlen műben. A három mű sokmindenben hasonlít egymáshoz, ugyanazon átfogó tudomány-szemlélet talaján állnak és bizonyos értelemben kölcsönösen kiegészítik egymást, többek között abban is, hogy a különböző Descartes művekre való hivatkozásaik tekintetében az egyes írások egy fokozatos kiteljesedés lépcsőfokainak tekinthetők¹⁵. A karteziánus eszmék iránti fogékonyság önmagában egyáltalán nem jelenti azt, hogy Apáczai saját körvonalazott filozófiai felfogással rendelkezett volna. Nem a hasonló gondolkodásmód, hanem éppen egy módszeres, átfogó és a keresztény hittel is összeegyeztethető világnézet igénye az, ami Descartes recepcióját meghatározta. Ez a viszony nem jelent aktív átértelmezést, továbbgondolást vagy kritikai magatartást. Descartes eszméi az *Encyklopédia* lapjain szó szerinti fordításban, vagy kivonatok formájában jelentkeznek. Mindaz ami ebben az összefüggésben Apáczai saját szellemi teljesítményének tekinthető, az a szövegek kiválasztására, lefordítására, néhol az alapgondolat tömör össze-

¹⁵ Erre az összefüggésre a mindezidáig legalaposabb Apáczai-monográfia szerzője, Bán Imre hívta fel a figyelmet rámutatva, hogy míg kezdetben csupán Descartes *Principia Philosophiae* című művére utal Apáczai, későbbi írásaiban a *Meditationes de prima philosophia*, a *Discours de la Méthode*, sőt a *Les Passions de L'ame* alapgondolatai is megtalálhatók

foglalására, illetve a descartesi gondolatoknak egy olyan ismeretrendszerben való elhelyezésére szorítkozik, amelynek eszmei sokszínűsége és változatossága az eklektikusságig terjed¹⁶. Mégis látnunk kell azonban, hogy ezt a műgyűjtő magatartást Apáczai tudatosan vállalta, sőt a mű előszavában igazolta is eljárását, olyan klasszikus szerzők példájára hivatkozva, akik büszkélkedtek az elődeiktől átvett gondolatokkal (pl. Seneca, az idősebb Plinius, Cicero, Heurnius, Alfarinus stb.). Ebből a szemszögből megítélve, a sokféleség úgy jelentkezik, mint az ismeretek teljeskörű összefoglalásának elkerülhetetlen és elismert következménye. Az ilyen jellegű vállalkozások eklektikussága sokféle alaptól származhat. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy nem véletlenszerűen (tudatlanságból, vagy igénytelenségből) adódó ellentmondásokról van szó, hanem egy, legalábbis az alapproblémák szintjén, következetesen érvényesített kettősségről¹⁷, a középkori kettős igazság elméletének értelmében, ami a karteziánus elméleti alapállással is jól összeegyeztethető¹⁸. Továbbá figyelembe kell vennünk bizonyos, a tudományértelmezésből adódó sajátosságokat, t.i. azt, hogy Apáczainál a középkori tudományfelfogás (tudománytörténeti hagyományok, formulák és elfogadottá vált tanok pusztá megőrzése), illetve a modern tudományos igények (önálló gondolkodás, kísérletezés, gyakorlati alkalmazás) egyszerre vannak jelen. Az ilyen és ehhez hasonló példák kiderül, hogy Apáczai életművének értelme, beleértve annak karteziánus vonatkozásait is, csak úgy ragadható meg, ha Michel Foucault *Mi a szerző?* című művében megfogalmazott megközelítésmódjának eleget téve, nem annyira a szerző személyiségének, szubjektivitásának a feltárására, vagy az általa kifejezett eszmékre összpontosítunk, hanem sokkal inkább azoknak a szabályoknak a megállapítására, amelyek szerint a szerző a maga szövegeiben a fogalmak sorát, ill. elméleti viszonyait létrehozta¹⁹.

¹⁶ Az *eklegein* görög szó eredeti jelentése (*válogatni*) éppen erre utal.

¹⁷ Ezzel kapcsolatban lásd a későbbiekben *A bölcsesség tanulásáról* című szónoklatban a tudományok kettős, a *természetes ész világosságára* ill. a *kegyelem világosságára* építő osztályozását

¹⁸ I. Sz. Narszkij *A nyugat-európai filozófia a XVII. században* című művének Descartes fizikájával foglalkozó fejezetében, Descartes dualista alapállását alátámasztva a következőket írja: „A fizikai világ természetének és strukturájának kérdését Descartes a következőképpen teszi fel: «tudjuk, hogy isten olyannak alkotta a világot, ahogy a keresztény vallás tanítja, de nézzük meg, hogy a világ miként *keletkezhetett volna* (kiemelés az eredetiben) természetes módon, minden isteni beavatkozás nélkül.»”

¹⁹ Michel Foucault: *Mi a szerző?*, in: Világosság 1981/július.

Apáczai erősen kartezianus színezetű alapvető meggyőződése, hogy a tudomány, az egyes diszciplínák közötti különbségek ellenére, voltaképpen egységes egészet képez²⁰. Egy ilyen alap gondolat elfogadásával összeegyeztethető az az elképzelés is, hogy a tudomány egész épületének felépítése nem is lehet egyetlen ember feladata, hanem csakis az évszázadok során felhalmozódott töménytelen tudás összefoglalásából származhat. Bár az itt tárgyalt rendkívül összetett szellemi képződmény keretében kétségtelenül megtalálhatók a kiemelkedő egyéni alkotások (ilyeneknek tartja Apáczai pl. Ramus és Descartes műveit), de a tudomány igazsága nem ezen megvalósítások egyikéhez vagy másikához kötődik, hanem mindezen megvalósítások összességéhez. Az emberi megismerés egészét átfogni hivatott ismeretanyagon belül az egyes alkotórészek kiegészítik, kölcsönösen megvilágítják, de ugyanakkor kölcsönösen korlátozzák is egymást. A megismerésnek ilyenyszerű értelmezésével találkozunk a *Magyar Encyclopaedia* felépítésében és rövidített, összevontabb formában *A bölcsesség tanulásáról* című orációban is.

Az *Enciklopédia* mindenekelőtt tankönyv, kompendium. Semmiképpen sem eredeti mű, és még kevésbé önálló filozófiai alkotás. E könyv jelentősége a magyarnyelvű filozófiai műveltség számára nem csupán a korábban ismeretlen magyar filozófiai szaknyelv megteremtésében áll (ugyanis Apáczai szakkifejezései valójában nem is maradtak fenn a későbbi filozófiai terminológiában), hanem sokkal inkább abban, hogy a magyarnyelvű filozófiai irodalom e munka révén Descartes és az egész újkori filozófia egyik alpművének számító *Principia Philosophiae* gondolatainak közreadásával indulhatott. Ilymódon, annak ellenére, hogy korábban nem talált különösebb visszhangra, az a mű, amely bevezette a magyar irodalomba a filozófiai és a tudományos szaknyelvet, egyszersmind az egyéni filozófiai reflexió példáját, az „én gondolkodom” típusú filozófiát is meghonosította, bár csupán egy viszonylag kései utókor számára.

Az *Encyclopaedia* első fejezete, amely *A tudománynak kezdeteiről*, vagy e kifejezéseknek Apáczai értelmezéséhez közelebb álló jelentése szerint *A megismerés alapjairól* címet viseli, voltaképpen nem egyéb, mint a descartesi *Principia* első fejezete

²⁰ v.ö. *A bölcsesség tanulásáról* című beszéd tudományfelfogását és Descartes azon állítását mely szerint „...a tudományok mind olyannyira összefüggnek egymással, hogy sokkal könnyebb valamennyit egyszerre tanulmányozni...” lásd: *Szabályok az értelem vezetésére; Értekezés az ész helyes vezetésének és a tudományos igazság kutatásának módszeréről; Az igazság kutatása a természetes világosság által*. In: Descartes: *Válogatott filozófiai művek*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1961, 88. o.

1., 4., 7. és 9. alfejezeteinek kivonatolt fordítása²¹. Ebben a részben olvashatók Descartes gondolatai a kételkedés jelentőségéről, az érzékekkel szembeni gyanakvás jogosságáról, valamint az a jólismert gondolat kísérlet, amely meggyőzte őt a gondolkodó én logikailag szükségszerű létezéséről. Az a tény hogy ez a karteziánus gondolatmenet az *Encyclopaedia* elejére kerül, mint a lét és a gondolkodás megalapozása, úgy is értelmezhető, mint Apáczai elkötelezettsége, kiállása az egyéni gondolkodás autonómiája mellett, mint arra irányuló buzdítás, hogy valamennyi ismeretet alá kell vetni a saját kételkedő és érvelőkészség szűrővizsgálatának. Ugyanakkor e részben arról is megbizonyosodhatunk, hogy Apáczai jól ismerte és tolmácsolta Descartes szándékait, amennyiben megragadta az eredeti mű megfelelő részének szinte minden lényeges gondolatát, kihagyott viszont minden bizonyítást, példát és érvelést. Ez az eljárás teljes összhangban áll a mű jellegével, illetve a tankönyvekkel szemben támasztott korabeli igényekkel, amelyek szerint a tankönyvnek csak a legfontosabb alapelveket kellett tartalmaznia, míg a példák és bizonyítások a tanár feladatát képezték²².

A karteziánus metafizika alapfogalmai közül nyilván nem hiányozhatott Apáczai kivonataiból az *Isten* fogalma sem, akit Descartes leginkább a gondolkodó szubjektum és a gondolataiban létező legtökéletesebb lény létezését igazoló, illetve tisztán és elkülönülten felfogott gondolatainak igazságát garantáló metafizikai tényezőként szerepeltetett. Ez a fogalom azonban az *Encyclopaediában* többféle értelmezésben fordul elő, karteziánus metafizikai jelentésétől, a Guillelmus Amesius *Medulla theologica* című művében előforduló puritán teológiai értelmezésig. Az itt említett két vonatkoztatási pont köré polarizálódik Apáczai enciklopédiájának egész tematikája.. egyrészt az értelem természetes fényénél megismerhető dolgokkal foglalkozó diszciplínák (fizika, asztronómia, orvostudomány, meteorológia), vagyis egy lehetséges természetfilozófia alapjai, illetve az isteni kegyelem fényénél megismerhető dolgokkal foglalkozó diszciplínák (teológia etika, jog, politika), vagyis egy lehetséges emberfilozófia alapjai. A két csoport között foglalnak helyet a formális tudományok mint pl. a logika, aritmetika, geometria és grammatika, továbbá egy vázlatos leírása a legfontosabb emberi alkotásféléknek (technika), ill. a legjelentősebb történelmi eseményeknek.

²¹ Az *Encyclopaedia* említett része és a descartesi mű megfelelő részei közötti szövegszerű megfeleltetést először Krenner Dezső végezte el. Lásd Krenner D: *Apáczai Csere János*, Budapest, 1912, 39–47. o., idézi Bán Imre: i.m.

²² v.ö. Bán Imre i.m, 182. o.

Az első, megalapozó fejezet után, a legtöbb karteziánus hivatkozással élő fejezetek a 5., 6. és 7., vagyis a fizikát, asztronómiát és a természettudományokat tartalmazók. E fejezetek részben Descartes már említett műve a *Principia philosophiae*, részben a már ugyancsak bemutatott Le Roy (Regius) *Fundamenta physices* című műve alapján íródtak. Descartes fizikájának alapfogalmai a mennyiség, mozgás és a hely, amelyeknek tartalma szerint teljesen elégséges a kiterjedt dolgok magyarázatához. Ennélfogva az anyagi világ jelenségei végső soron mind visszavezethetők a tárgyak mechanikai mozgására. Az itt érvényesített szigorúan természettudományos megközelítés a metafizikai fejtegetések gondolatmenetéhez képest nem jelent tényleges szemléletbeli áttörést, ugyanis az *Enciklopédia* fizikával foglalkozó fejezetében megtalálhatók Descartesnak a mozgás eredetére vonatkozó gondolatai, amelyek újból megerősítik a korábban említett elméleti kettősséget. A mozgás két forrásból származik.. általános, legvégső forrása Isten, emellett pedig léteznek a mozgásnak sajátos, a dolgok egyes csoportjain belül érvényesülő forrásai is, amelyek tisztán természeti okokkal magyarázhatók. E gondolatmenet szerint mind a mozgást, mind pedig a nyugalmat Isten teremtette, s ennélfogva e két tényező egymáshoz viszonyított aránya mindig ugyanaz marad. Descartes idevágó gondolatmenetét minden jelentősebb módosítás nélkül átveszi Apáczai is, akárcsak a mozgó testek ütközésére, illetve az egyes testek térbeli elhelyezkedésére és körülhatároltságára vonatkozó elképzeléseit, a belőle adódó összes következményekkel²³.

A földi dolgok fizikáját a *Principia* beosztásának megfelelően Apáczainál is az égi dolgok fizikája, vagyis az asztronómia követi. Az *Enciklopédia* e fejezetének karteziánus gondolatai közül az egyes égitestek, illetve az égitestek rendszereinek kialakulására vonatkozó örvény-elmélet jelenti a legérdekesebb mozzanatot. A kozmikus anyag örvényszerű, egy-egy állócsillag körüli forgása, és e forgás által meghatározott formákba való elrendeződése, olyan gondolat volt, amely Kopernikusz nyilvánvaló hatását mutatta, annak ellenére, hogy Descartes óvatosságból a kopernikuszi elméletet csupán a ptolemaioszi és a brahei elmélettel egyenrangú hipotézisnek ismerte el. Ez a rész az *Enciklopédiának* azon ritka helyei közé tartozik, ahol Apáczai tovább megy mesterénél és röviden, saját megfogalmazásában, és szerzőjét nevének nevezve, ismerteti Kopernikusz elméletét, anélkül azonban, hogy az előbbiekkal összekapcsolná, vagy elhatárolná, illetve anélkül, hogy

²³ Ilyen következmények Descartesnál pl. az oszthatatlanság lehetetlensége, a világ végtelensége és egységessége stb.

bármilyen módon állást foglalna ebben a kérdésben. Az itt említett hivatkozás jelentőségét természetesen nem szabad túlbecsülni, ugyanis ez a kétségtelenül fontos tudományos elmélet beillesztése éppúgy Apáczai „műgyűjtő”, enciklopédista mentalitásához tartozik, mint az egyébként szép számban jelenlevő tudománytalan adatok és elméletek pl. a spekulatív fizika, az alkímia és az asztrológia területéről. Amint arra már korábban utaltunk, Apáczai karteziánizmusa nem tekinthető egységes és következetesen érvényesített álláspontnak. Számos gondolat, sőt az egész *Enciklopédia* egyes fejezetei (pl. a 6. és 7. részben, ill. a 8., 9., 10. és 11. teljes egészükben) más, nemkateziánus, sőt olykor éppen antikateziánus szerzők műveiből származnak. Magának az enciklopédiának az eszméje, modellje és számos részlete Johann Henrik Alstedt herborni, majd később gyulafehérvári professornak Porcsalmi András kéziratos másolatában fennmaradt művéből való²⁴. Az említett részek és fejezetek szerzői közül pedig ki kell emelnünk Johannes Phocyllides Holwarda antikopernikánus csillagászt, Sethus Calvisius történészt és a korábban már többször is megidézett puritán teológust Guillelmus Amesiust.

Amesius hatása az *Enciklopédia* egyes fejezeteinek szellemiségére meghatározó jelentőségű. Ha azt állítjuk, hogy a metafizikai és természetfilozófiai részek túlnyomórészt Descartes és Regius hatása alatt állnak, ugyanúgy el kell ismernünk Amesius döntő befolyását az emberi megvalósításokról, az etikai, jogi, politikai és teológiai kérdésekről szóló fejezetekre. Amesius főművének, a *Medulla theologica*nak eredeti szövegétől eltérően Apáczai az egyes problémák tárgyalásának sorrendjét megváltoztatta. Ily módon az *Enciklopédia* először az igazságosságot, vagyis „az embertársakkal szembeni viselkedést” tárgyalja és csak ezután következik a kegyesség tárgyalása, azaz „az Istennel szembeni kötelességekre” vonatkozó rész. Ez az eljárás nyilván nem jelent valamiféle értékhangsúly eltolódást az evilágiság javára, de talán alátámasztja azt az életmű egészéből és az életrajzi adalékokból is kiolvasható gondolatot, hogy Apáczai pedagógusi igyekezete elsősorban az emberek evilági magatartásának, állapotainak megváltoztatására, és nem annyira vallási szokásaik módosítására irányult. Következésképpen vállalt puritán meggyőződése, amelyért kénytelen volt elszenvedni Isaac Basirius²⁵ udvari intrikáit, elsősorban nem hittételekre vonatkozott, hanem az egyház-

²⁴ v.ö.: Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*, Bukarest, Kriterion, 1977, 76. o.

²⁵ Az angol polgárháborúban kivégzett I. Károly udvari lelkésze, aki II. Rákóczi György közvetlen környezetéhez tartozott.

szervezet reformjára. Egyébként Amesius teológiája, amint arra Bán Imre idézett monográfiájában rámutat, szintén a hit emberi életvezetéssel kapcsolatos, azaz erkölesi vetületét hangsúlyozta. Eszerint a teológia szerepe nem a dogmák rendszerezésében áll, hanem éppen abban, hogy az embereket Isten törvényeinek megfelelő életre tanítja. Isten törvényei egyaránt kiterjednek a háznépről való gondoskodás módozataira, a szent közösség belső rendjére és a polgárok társadalmának megszervezésére. Éppen ez utóbbi kitételek következetes követelése tette a puritánokat minden egyházi és világi hatalom szemében veszedelmes felforgatókká.

Az *Enciklopédia* fejezeteinek e vázlatos áttekintéséből is kiderül, hogy Apáczai eszmetörténeti forrásai a tárgyalt témakörök szerint váltakoznak, anélkül hogy igényt tartana a különböző álláspontok összehangolására vagy szintézisére. A rá jellemző ekletikusságon túlmenően, amely sok tekintetben az enciklopédizmus velejárója, kész elfogadni, amint azt a korábbiakban láttuk a megismerés forrásainak kettősségét. Az elme spontaneitásának tulajdonított ismeretek és azok, amelyek csakis az isteni kegyelem által válnak hozzáférhetővé, kölcsönösen feltételezik egymást. E kettősség feloldhatatlanságának és egymásrautaltságának érvei később más, eredeti Apáczai művekben is megtalálhatók, így például *A bölcsesség tanulásáról* című orációban, amelyben a descartesi alapelvek újabb összefoglalása és Descartes filozófiatörténeti jelentőségének tömör kiértékelése is egyben.

*A bölcsesség tanulásáról*²⁶ című oráció Apáczainak a gyulafehérvári kollégium poétikai osztályokat vezető rektorává történt kinevezése alkalmából mondott beköszöntő beszéde. A szónoki beszéd műfajai között az oráció az akadémiai beszéd sajátos típusa, amely hagyományos formai követelmények pontos betartásával készült²⁷. A beszéd célja: feltárni a bölcsesség mibenlétét, rámutatni eredetére, elsajátításának feltételeire útjaira és értelmére. Apáczai szerint a bölcsesség (sapientia) kifejezés háromféle értelemben használatos: a lélek gazdagodása érzéki tapasztalat (pl. ízlelés) által, az értelemnek az elvek és tételek értelmét (és egy-szersmind következményeit) felfogó tevékenysége, a tudni érdemes dolgok rendszeres összessége (vagyis az egyetemes enciklo-

²⁶ in: Apáczai Csere János: *Magyar logikácska és egyéb írások*, Bukarest, Kriterion, 1975.

²⁷ v.ö. Bán Imre i.m. Az Al. Săndulescu által szerkesztett *Irodalmi fogalomtár* (Dicționar de termeni literari, București, Ed. Academiei, 1976, 124. o.) tanúsága szerint az oráció részei: *exordium* (bevezetés), *propositio* (szerkezet), *narratio* (bemutatás), *probatio* (indoklás), *refutatio* (ellenvetések cáfolata), *peroratio* (megerősítés)

pédia). Az eddigiekből nyilvánvalóan kiderült, hogy Apáczait a bölcsesség különböző jelentései közül éppen ez utóbbi foglalkoztatta leginkább. Ami a tudni érdemes dolgok körét illeti, erre vonatkozólag a beszéd szövegében rendkívül érdekes felosztás található, amennyiben az ilyen dolgok két csoportját említi: a nyelvet és magukat a dolgokat. A nyelv itt még természetesen nem mint szimbolikus valóságkonstituáló tényező, hanem egyszerűen mint az ismeretek közvetítője jön számításba, mégpedig a héber, a görög, a latin és az arab nyelv kultúrahordozó jelentőségének bemutatása révén. A dolgokra vonatkozó ismeretek a korábban már ismertetett két csoportba tagozódnak. A természet világosságánál megszerezhető ismeretek közé tartoznak a logika, a matematika, az asztronómia, a fizika és a mechanika, míg az isteni kegyelem világosságánál megszerezhetőek közé a teológia, az etika, a gazdaságtan, a politika és a jog. Nem minden ismeret egyformán fontos de mindegyikük hozzájárul a bölcsesség teljességéhez²⁸.

Az oráció tág teret szentel a fent említett tudományok történelmi fejlődésének, ismertetve mindegyik hozzájárulását a megismerés előrehaladásához. A felidézett szerzők között Descartes (Cartesius) neve kétségtelenül a legnagyobb megbecsülésnek örvend, mint aki „*az egész filozófia reformátora*”, illetve „*a század büszkesége*”. Apáczai szó szerint a következőket írja: „Mivel azonban sem egyetlen ember, sem egyetlen évszázad nem volt képes arra, hogy a filozófiai bölcsességet tökéletességre emelje, nem akarta a mindenható Isten, hogy a mi korunk is meg legyen fosztva jóságának tanújelétől. Ezért támasztotta a világnak e késő vén korában – úgy, hogy az előző évszázadok alaposan megirigyelhetik tőlünk – René Descartes-ot, az egész filozófia újjáteremtőjét, századunk páratlan ékességét és díszét, mind származás és család, mind műveltség és erények tekintetében oly nemes férfit²⁹. A bölcsesség tanulását és Descartes dicsőítését szorgalmazva Apáczai röviden összefoglalja a karteziánus filozófia alapelveit mint pl. az általános kételkedés, a gondolkodó ész logikailag szükségyszerű létezése, Isten létének szükségyszerűsége, a kiterjedt dolog létének elismerése stb. Az ilyen alapokon felépülő gondolko-

²⁸ pl. Apáczai szerint a teológia méltóságban, hasznosságban és szükségességben a többi tudomány fölött áll és nem szorul rá egyikre sem, mégis a Biblia felsőbbrendűsége csak az üdvözüléshez szükséges dolgokra vonatkozik, míg „*a valóságnak megfelelő értelmezése sok más tudomány ismeretét feltételezi*”. V.ö.: *A bölcsesség tanulásáról*, in: Apáczai Csere János: *Magyar logikácska és egyéb írások*, Bukarest, Kriterion, 1975.

²⁹ Apáczai: i.m., 65. o.

dásmód előnyeit már maga Descartes is megfogalmazta Picot abbéhoz írott előszavában. Erre épül Apáczai felsorolása is, amely szerint ezek az elvek 1. kis számúak és nagyon világosak; 2. alkalmazásukkal az ember hozzá szokik ahhoz, hogy minden eléje kerülő dologban helyesebben ítéljen; 3. világosságuknál és bizonyosságuknál fogva minden vitaanyagot megsemmisítenek, és így egyetértésre és szelidségre hangolják a lelket; 4. alkalmazásuk által a lehető legtöbb igazság fedezhető fel. Az itt jelzett utalások révén az oráció Apáczai kartezianus filozófiai tájékozottságának, és Descartes eszmetörténeti jelentősége melletti elkötelezettségének bizonyosságaként is jelentős alkotás.

Apáczai utolsó műve a *Philosophia naturalis*, latin nyelvű, kéziratban maradt tudományos-filozófiai „kézikönyv”, amelynek kartezianus referenciái mind az *Enciklopédia*, mind pedig a *Bölcsesség tanulásáról* hivatkozásainál gazdagabbak és változatosabbak. Ezt az Apáczai-kutatás által hosszú ideig elhanyagolt munkát elemezve Bán Imre megállapította, hogy szerzője kettős célt tűzött maga elé: egyrészt szerette volna összefoglalni a kartezianus filozófia tudományos és filozófiai elveit, másrészt pedig kiteljesíteni az *Enciklopédiában* közreadott tudományos ismereteket. A töredékben maradt írás négy nagyobb fejezetből áll, amelyek sorra az általános filozófia, az aritmetika, a geometria és a fiziológia kérdéseit tárgyalják. Az első könyv értelmében a filozófia a bölcsesség tanulmányozása, míg a bölcsesség minden megismerhető dolog tudománya. Tudománynak Apáczai a dolgok első okainak ismeretét nevezi, ami tökéletesen megegyezik Arisztotelész álláspontjával, de a megismerés módszereinek kérdésében már Descartes módszerről írott *Értekezésének* alapelveit (1. a problémák felosztása; 2. az egyszerűtől az összetett felé való haladás; 3. az ugrások elkerülése; 4. a teljes felsorolás megvalósítása) tartja mérvadónak. Ily módon ez a munka megvilágító erejű Apáczai kartezianus forrásainak tekintetében is, amelyek körét a kutatók többsége Descartes írásai közül mindössze a *Principia*-ra és a *Dioptrika* egyes fejezeteire korlátozta. Az utolsó Apáczai-mű filozófiai fejezeteinek utalásai azonban az *Értekezés* ismeretét is valószínűsítik, mi több a munka említett elemzője, további hivatkozások, és egy időközben elveszett Apáczai-mű (*Disputatio de mente humana*) alapján arra a következtetésre jut, hogy *A lélek szenvedélyei* című Descartes-értekezés sem lehetett ismeretlen számára³⁰. Kezdetben megfogalmazott célkitűzésünkhöz ragaszkodva úgy gondoljuk, hogy ennek a kérdésnek az eldöntésénél is

³⁰ v.ö. Bán Imre: i.m., 188. o.

a mű (feltételezett) recepciójának lehetséges körülményeit kell megvizsgálunk, illetve össze kell vetnünk azokat Apáczai életrajzi adataival és szándékaival.

Az Apáczai által korábban nem idézett Descartes-műveknek e kései írásban való jelentkezésével kapcsolatban legalább két dologra gondolhatunk: (1.) az *Enciklopédia* előkészítése, szerkesztése-kiadása túlságosan elhamarkodottan, a kelletténél rövidebb idő alatt történt (és ennél fogva sok, Apáczai által már ismert karteziánus és másfajta gondolat nem kaphatott helyet benne), vagy pedig, (2.) a *Philosophia naturalis*ba felvett gondolatok – amelyek közreadásának célja az *Enciklopédia* kiegészítése lett volna – csak utólag, az Erdélybe való visszatérést követően váltak számára ismertté. A két feltevés közül egyik sem zárható ki egészen, de az életrajzi adatok az elsőt támogatják. Apáczai 1652 őszén kezdte el a mű szerkesztését, és ezzel szinte egyidőben kapta kézhez Csulai György püspök hazahívó levelét. Ettől az időponttól számítva a rendkívül aprólékos, sok esetben nyelvújítói ihletettséget, és tudományos-filozófiai rendszerezőképeséget igénylő munka kevesebb mint egy évig tartott, ugyanis a kéziratot már 1653 nyarán átadta Johannes Waesberge utrechti nyomdásznak. Ez a rövid időszak nem kedvezett az elmélyült és alapos munkának, ami talán részben a mű heterogenitását, a különböző fejezetek közötti fogalmi egyenetlenségeket, illetve a kinyomtatott anyagban a kihagyások és helyesírási hibák nagy számát is megmagyarázza³¹. A hazahívó levél nyomasztó, határidőt szabó hatására következtethetünk az *Enciklopédia* dedikációjából is, amely első sorban Csulai püspöknek szól, másodsorban Johann Henrik Bisterfeldnek a Gyulafehérvári Kollégium teológia és filozófiatanárának, végül pedig magának a kollégiumnak. A dedikációban Apáczai újra kinyilvánítja a püspök iránti háláját és szolgálatkészségét, illetve utal művének az erdélyi magyar oktatásban betöltendő szerepére. Ez a tény önmagában is azt igazolja, hogy a mű kinyomtatására feltétlenül Hollandiában kellett sor kerüljön (ennek érdekében szerkesztője kész a püspökkel szembeni engedetlenség látszatának kockázatát is vállalni), ami egyszersmind csökkenti a második hipotézis valószerűségét.

Amennyiben feltételeznénk, hogy az *Enciklopédia* tartalmát kiegészítő információkat Apáczai Erdélybe való visszatérése után gyűjtötte össze, feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a 17. századi Erdélyben a korabeli tudományos és filozófiai szakiroda-

³¹ u.o.

lomban való tájékozódás esélye rendkívül csekély volt³². Mégis Apáczai életrajzi adatai azt mutatják, hogy fordítói és könyvkiadói tevékenysége Erdélybe való visszatérése után sem szűnt meg. E tevékenység eredményeképpen került kiadásra 1654-ben Gyulafehérváron egy az oktatást segítő magyar nyelvű logikatankönyv Petrus Ramus logikája alapján, *Magyar logikácska* címen, amelyhez kiegészítésként hozzácsatolta a neves flamand humanista Joachim Sterk van Ringelberg (Fortius) a tanulás értelméről szóló értekezését ugyancsak magyar nyelven, párbeszédes formába átdolgozva. Hasonlóképpen, amint arra a korábbiakban már utaltunk, megírt és kiadott egy sor egyházpolitikai és teológiai művet, továbbá nyilvános előadásokban és beadványokban igyekezett felhívni az egyházi és világi hatóságok figyelmét az iskolaügy és a tudományszervezés halaszthatatlan problémáira. A kiadott művek, a kortársak feljegyzései és ránk maradt levelezése kiválóan bizonyítja Apáczai intenzív szellemi tevékenységét. Bármennyire is nagyra értékeljük e szellemi tevékenység hozadékát, megengedve esetleg egyes új, korábban ismeretlen eszmék elsajátítását is, az utolsó mű kéziratának gazdagsága, terjedelme és rendszeressége lényegesen túlmutat ezidőtájt született alkalmi írásainak színvonalán. Az *Enciklopédiáé*hez közel álló stílus, kiegészítve a fogalomhasználat nagyobb biztonságával és több egyéni gondolattal arra utal, hogy az anyag megismerése és feldolgozása sokkal kedvezőbb művelődési és társadalmi körülményekhez kapcsolódik mint amilyeneket a korabeli Erdély biztosított volna.

Végezetül, Apáczai kartezianizmusát vizsgálva, figyelembe kell vennünk kultúrájának és tevékenységének legáltalánosabb sajátosságait. Gondolkodásmódja az egyházi reform által meghatározott ideológiai és intézményi átalakulás légkörében formálódott, és, bár némiképpen foglya maradt a korabeli, skolasztikus maradványokkal terhelt pedagógia egyes formális követelményeinek, kész elismerni az ész és az egyéni gondolkodói erőfeszítésből származó bizonyosság követelményét. E követelmények elfogadása Apáczainál a tanulás által megszerezhető bölcsesség kulturális felszabadító erejébe vetett hitéből származik, amely azonban,

³² A nyomtatványok forgalmára (kiadására és beszerzésére) vonatkozó történeti kutatások tanúsága szerint, a 16–17. században, az európai humanisták (mindenekelőtt Erasmus) művei beszerzésének, fordításának és kiadásának korábbi fellendülése után, számos protestáns szerző (Luther, Melancton, Kálvin, egyes antitrinitáriusok) művei mellett, alig néhány tudományos és technikai jellegű kiadvány szerepel az erdélyi gyűjteményekben. Ez a könyvek iránti relatív érdektelenség a 18. század közepéig tart. V.ö.: Dankanits Ádám: *16. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion, 1974.

meggyőződése szerint, sohasem kerülhet ellentétbe a vallásos hittel, sőt, éppen a hit védelme, a legmegfelelőbb érvek és igazságok felfedezésének vallási indíttatású szükséglete az, ami nélkülözhetetlenné teszi. Descartes filozófiája az így megfogalmazódó elvárásokat a legmesszebbmenően kielégítette. Leginkább ezzel magyarázható, hogy Apáczai egyetlen filozófiai kérdésben sem törekedett a karteziánus elvek átértelmezésére, legfennebb egyfajta „kettős igazság” szellemében kiegészítette őket a puritanizmus teológiai és társadalmi-erkölcsi tételeivel. Ő maga sem tekintette magát filozófusnak. Művei jellegéből kitűnik, hogy sosem a tiszta filozófiát művelte, hanem mindig az elméleti tételek gyakorlati (pedagógiai, ill. társadalmi-politikai) következményei érdekelték. Jól bizonyítja ezt az a tény is, hogy legfontosabb művei vagy oktatási célt szolgáló kézikönyvek, vagy oktatás- és egyházpolitikai értekezések. Fő törekvése, hogy az *Enciklopédia* az erdélyi protestáns oktatás alaptankönyvévé váljon, nem valósult meg. A karteziánus eszmék nemcsak Franciaországban és Hollandiában, hanem Erdélyben sem váltak az oktatási intézmények elfogadott tananyagává, s Apáczai tankönyveit is legfennebb felvilágosultabb iskolamesterek, főképpen ismerősök, tanártársak, volt németalföldi egyetemjárók és tanítványok ismerték.

Apáczai életműve a maga nemében, akárcsak Descartesé is, túlmutatott ugyan alkotója és általában a kor társadalmi, politikai és kulturális viszonyain, de közvetlen hatását és utóéletét tekintve a meghaladni vélt viszonyok foglya maradt. Az egyéniségük, képzettségük, életkörülményeik és főként teljesítményeik közötti lényeges különbségek ellenére úgy tűnik, hogy Descartes eszméinek első magyaryelvű erdélyi tolmácsolója némiképpen osztozott mestere sorsában. Tevékenységét, békés természete és konciliáns magatartása ellenére gyanakvás, szakmai irigység és intrika kísérte, amely végül üldöztetésbe csapott át, míg ő, méltatlan állapotát nemes sztoicizmussal viselve, nem saját helyzetének javításáért, hanem egy akadémia létesítéséért fordult beadvánnyal a fejedelemhez³³.

³³ Lásd *A magyar nemzetben immár elvégtére egy Academia felállításának módja és formája* című tervezet (in: A. Cs. J.: *Magyar logikácska és egyéb írások*, Bukarest, Kriterion, 1975.), illetve a párhuzam kedvéért Descartes svédországi tartózkodása idején készített akadémiai tervezete, mint egymástól független, de lényegileg hasonló törekvéseket.